

**MATBAANIN
TARİHÇESİ
VE
İLK
KUR'ANI
KERİM
BASMALARI**

**MAHMUT
GÜNDÜZ**

A — GİRİŞ (Matbaanın Tarihçesi)

1. Tarihın ilk çağlarında kâğıdın, orta çağlarında matbaanın bulunuşu, insanlık kültürünün gelişmesinde en büyük etkenler olmuştur.

Denilebilir ki, günümüze dek, kâğıt ve matbaa, milletlerin medeniyet ölçülerinin başında gelen faktörlerden sayılmaktadır.

Kâğıdın bulunuşu ve ülkelere yayılışı, yazma kitapların geniş ölçüde artmasına, okuyucuların büyük kolaylık ve imkânlarla kavuşmalarına yaramıştır. Kâğıt, kitap ve kültür tarihinde en önemli rolü oynamıştır. Kitabın, bugünkü yüksek seviyeye erişmesini, ilkin kâğıdın, sonra da matbaanın bulunuşuna borçluyuz.*

Unutmamak gerekir ki, Orta Çağ'da İslâm kültürünün gelişip, yayılmasında -hatta doruğa erişmesinde- başlıca sebep, kâğıdın bol miktarda elde edilebilmesi imkânları olmuştur.

2. Matbaaya gelince; bunun da tarihi oldukça eskidir. İnsanlar, çok eski zamanlardan beri, yazdıkları yazıları çoğaltma ve bunu kısa bir zamanda yapma ihtiyacını duymuşlar, bu maksatla birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Her ne kadar, gerçek ve geniş anlamıyla matbaacılığın, müteharrik harflerin mucidi sayılan Mainz'li Johannes (John, Johann) Gutenberg (1399?-1468) tarafından 1446-50 yıllarında Almanya'da kurulduğu iddia edilirse de, aslında, ne müteharrik harflerin mucidi, ne de matbaanın ilk kurucusu Johannes Gutenberg değildir. Bu konuda, daha eski tarihlere, çok gerilere gitmemiz gerekir.

Matbaanın, önceleri Çin'de, Kore'de, ve Orta Asya'da Uygur Türklerinde tatbik edildiği anlaşılmaktadır.

Ancak, kâğıt üzerine ilk baskıyı yapanın hangi millet olduğu tartışması günümüze kadar süregelmiştir. Bu konuda,

* Kâğıdın tarihçesi hakkında bilgi edinmek isteyenlerin, "Vatandaş Dergisi, Sayı XI, Sayfa 165-193, İslâm'da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphaneler" adlı yazımıza bakmaları.

çeşitli ve ayrıntılı görüşler ileri sürülmektedir :

a — Matbaanın tarihi üzerinde araştırmalar yapan İngiliz bilgini Carter (Thomas Francis, 1882-1925) yazdığı "The Invention of Printing in China and Its Spread Westward, New York, 1955- Çin'de Matbaanın İcadı ve Batı'ya Yayılması" adlı eserinde, yeryüzünde en eski matbaa harflerinin Uygur türkçesinde olup, matbaanın daha önce Çinliler tarafından bilindiği iddiasının bir efsane olduğunu belirterek "Blok baskısının Batıya doğru götürülmesinde ve Türk dilinde müteharrik harflerin ilk yayılmasında, Türk ırkına mensup halkın pek büyük hissesi vardır." görüşünü savunmaktadır.

Çinde, dil olarak siylabik (Hece) karakterine sahip çok sayıda ve çeşitli şekildeki (yaklaşık 6000 kadar) harflerden oluştuğundan, böyle bir alfabeyi basım sanatında kullanmaları ve matbaayı bulmuş olmaları oldukça şüphelidir. Buna karşın, 14 harften oluşan Uygur-Türk alfabesinin matbaacılıkta kullanılması kolay ve mümkündür. Çin'de, İmparator Ch'ing-Li (1041-1049) devrinde Pi-Sheng (11. yy.) adında bir demirci, müteharrik harfli matbaayı bulmuştur. Bunun meydana getirilmesinde, mahdut sayıda harflerden oluşan Uygur alfabesinden faydalanmak fikrinin hakim olduğu düşünülebilir.

Nitekim, daha sonraki tarihlerde, Yuan Sülalesi devrinde tarım uzmanı ve mucit Wang Chen (Chêng) (14. yy.) 1314 tarihinde Nung-Shu adlı tarıma ait kitabını 60 bin kadar müteharrik harf kullanmak suretiyle basmıştır. Wang Chen daha önce Pi-Sheng'in bulmuş olduğu müteharrik harfli matbaayı geliştirmiş, blok sistemini ve mürekkebi dağıtmayan maden kullanmayı bulmuştur. Anlaşıldığına göre Wang Chên'in bulunduğu ağaçtan mamul harfler, sert balçık (kıl, tebeşir) veya tenekeden, kalaydan yapılan harflerden daha uzun süre kullanılmıştır.

Bu konuda, Batı'da, son 60-70 yıl içinde yazılan ciddi ve önemli eserler, yapılan

bütün araştırma ve incelemelerin sonuçları, Uygur Türklerinin matbaacılığa olan hizmet ve katkılarını yansıtabilecek şekildedir.

1. Fransız gezgin ve oryantalisti Paul Pelliot (1878-1945) Orta Asya'da 1906-08 tarihinde yaptığı araştırmalarda Tun-Huang mağaralarından birinde, Çin, Tibet, Sanskrit ve Uygur yazıtlarına ait belgeler bulmuş, bunları, döndüğünde getirmiştir. Bu belgelerin çoğu 11. ve daha önceki yüzyıllara aittir. Bu arada, Paul Pelliot, 1300 ve daha sonraki yıllara ait çoğu mükemmel durumda olan ağaç harflerle basılmış, yüzlerce belge ele geçirmiştir. Yapılan incelemede bunların Uygur yazısıyla olduğu anlaşılmıştır.

2. Büyük İngiliz arkeoloğu Stein (Sir Mark Aurel, 1862-1943) in, 1907 de Çin Türkistanı, Kan-Su eyaletinde Tun-Huang (Bin Sudalar) da yaptığı araştırmalarda, üstü duvarla örtülü bir mağarada 4,80 m. boyunda tomar şeklinde bir kitap bulmuştur. Milâttan sonra 11 Mayıs 868 tarihini taşıyan bu kitap, halen İngiltere'de British Museum'da Stein Koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Kitabın Hint dilindeki asıl adı (Prajnaparamita veya Diamond Sutra-Sutra Elması)'dır. Buda dininde kutsal bir eser olan kitabın Çinceye çevrilmiştir. Kitabın ikinci ve diğer baskıları 1016, 1157 ve 1189 da yapılmıştır. Bu kitapla birlikte, Uygurca elyazmaları ve ağaçtan yapılmış birçok Uygur matbaa harfleri de bulunmuştur.

Pi-Sheng'in, Uygurların bu harflerini örnek alarak, yanmış kil ve madenden harfler dökmüş olması akla daha yakındır.

3. Zamanımızın tanınmış Alman oryantalisti ve Türkoloğu Profesör Anne-Marie Von Gabain 1967 de Berlin'de yayınladığı (Die Drucke der Turfan Sammlung-Turfan Basmaları Koleksiyonu) adlı eserinde, Çin ve Uygur kitapçılığı hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Çin ve Uygur elyazmaları ve basma kitapları, bunların sayfalandırılmaları bu bilgiler arasında-
dır.

Kitaptan edindiğimiz bilgilere göre; Çin'de, tomar halindeki el yazması kitaplarda sayfa numarası yoktur. Basma kitaplarda ise, sayfanın sol alt köşesinde bu kayda rastlanır. Bin Buda mağarasında bulunan kitaplarda, sayfa kaydı, sayfanın sağ üst köşesinde ve çift yapraklar üzerindedir. Bu ise, yalnız Uygur Türklerine mahsus bir özelliktir.

Von Gabain, harf döken Uygur sanatkarlarının Çin matbaacılığında önemli etki ve katkılarının olduğunu belirtmektedir. Von Gabain'in ileri sürdüğüne göre, Çinliler, müteharrik harfleri tek tek değil, kelimeler ve gramatik ekler halinde dökmüşlerdir. Çincenin yapısı, böyle müteharrik harfler meydana getirmeye ve dolayısıyla matbaaya tatbiki uygun görülmemektedir. Bütün bu bilgiler, matbaanın Uygur Türkleri tarafından icat edildiği kanısını ve görüşünü kuvvetlendirmektedir.

4. Matbaanın, Uygur Türkleri tarafından icat ve kullanıldığına dair, son zamanlarda, Amerika'da yayınlanan eserlerde de, geniş bilgiler verilmiştir.

Tanınmış büyük ilim adamı, Belçika asıllı, Amerika Birleşik Devletleri Harvard Üniversitesi profesörlerinden SARTON'un (George Alfred Leon, 1884-1956) beş ciltlik büyük (Introduction to the History of Science-İlmler Tarihine Giriş) adlı eserinin, III. Cilt, Birinci Kitabının 378-79 ile 729-34 ve 830-32. sayfalarında, gene, Amerikalı tarihçi ve yazar Will Durant'ın (William James Durant, 1885—) 11 ciltlik (The Story of Civilisation-Medeniyet Tarihi) adlı eserinin VI. cilt, 156-60. sayfalarında, matbaacılığın tarihi, gelişmesi ve Uygur Türklerinin bundaki rolleri ile bu konudaki kaynaklar hakkında geniş bilgilere yer verilmektedir.

5. Uzun yıllar, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Hungaroloji Kürsüsü profesörlüğünü yapmış olan büyük Macar tarihçisi ve Türkoloğu László Rasony (1899—) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınlarından (Tarihte Türklük,

Ankara, 1971) adlı kitabının 112. sayfasında :

"Matbaanın mucidi Gutenberg veya Coster olmayıp, onlar ancak geliştiricilerdir. Matbaa, yüzyıllar önce Çin'de Kore'de ve bizim için önemlisi Uygurlar'da bilinmekte idi. Blok baskısının batıya yayılmasında, Uygurlar'ın büyük rolü vardır. En eski müteharrik tipte harfler Türkçe için kullanılmıştır" demektedir.

6. İstanbul Üniversitesinin eski arkeoloji profesörlerinden Helmuth Theodor Bossert (1889-1961) İkinci Türk Tarih Kongresi'ne 1937 de sunduğu (Tabı Sanatının Keşfi) adlı bildirisinde, matbaanın Uygur Türkleri tarafından bulunduğunu ileri sürmüştür.

Bossert'in ileri sürdüğü fikirler şöyledir :

a — Evvelâ, harflerinin adedi çok az olan bir alfabe veya hece yazısının mevcudiyeti şarttır. İdeografik bir yazı sistemini kullanan bir millet tarafından - Çinliler gibi - tabı sanatının kurulması biraz muhaldir. Çünkü, binlerce şekillerin tabında çok zaman kaybedilir. Ve binaenaleyh bir tabı sahifesi, ayrı ayrı harflerin seçilerek dizilmesinden çok daha çabuk el ile yazılabilir.

b — Tabı sanatı ancak bir metinden birkaç nüshaya ihtiyaç hissedildiği ve okuma iştiağının bulunduğu bir devirde kâr temin edilerek inkişaf edebilir.

c — Tabı sanatı, üzerine basılacak elverişli bir maddenin mevcudiyetine vabestedir. Meselâ, bu gün elimizde kâğıt olmasa, matbaanın alacağı vaziyeti bir düşününüz!

7. 1678 den 1914 yılına kadar, Alman, İngiliz, Fransız, Rus etnolog ve arkeologları tarafından birçok kereler Turfan, Beşbalık, Bezeklik, Kara Hoço ve Koço, İdikut, Yarkent, Hoten gibi Uygur şehirlerinde yapılan kazı ve araştırmalarda Türk-Uygur medeniyetinin kesin varlığını ispatlayıcı sayısız belgeler bulunmuştur. Turfan'da kazılar ve araştırmalar yapan (1904-1907 ve 1913-1914 yıllarında) tanınmış Alman bilgini Von Le

Coq (Albert August Von Le Coq, 1860-1930) şunları yazmaktadır :

"Bu yağmursuz ve kumlu kıtada, yüz-yıllarca örtülü kalmış büyük binalar, heykeller, duvar resimleri, canfes ve kâğıt üzerine yapılmış resimler, kitaplar, zengin bir edebiyatın eski belgeleridir. Bunlar, yüksek bir medeniyetin kesin şahitleridir. İngiltere, Fransa ve Almanya'da böyle şeyler yokken, güzel ve büyük bir medeniyet sahibi olan Türkler, atalarıyla hakkıyla iftihar edebilirler. Harfleri güzel, yazılışları mükemmel olan bu kitapların, yazılışlarında türlü renkler kullanmışlardır. Kitaplar, kâğıt ve deri üzerine yazılıdır. Bunlar, Türkler'in güzel sanat duygularına birer şahittir. Kültür gelişme ve yayılışının en önemli araçlarından biri olan kitap basma sanatında, matbaanın mucidi Mayens'li Johann Gutenberg veya Hollandalı (Laurens Janszoon) Cos'ter olmayıp, onlar bunu, ancak geliştirmişlerdir. Matbaa, yüzyıllar önce, Çin'de, Kore'de, ve Uygurlar'da biliniyordu."

B — TÜRKİYE'DE MATBAA :

Başlangıçta da belirttiğimiz gibi, günümüz anlamında ve modern teknikte müteharrik harflerle kitap basma işi Almanya'da Johannes Gutenberg tarafından 1446-1455 yıllarında gerçekleştirilmiştir.

Türkiye'de ise, matbaa bu tarihten yaklaşık 280 yıl sonra faaliyet gösterebilmiştir.

Oysa, bundan önceki tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Musevi ve Hıristiyan gibi müslüman olmayan uyrukların kurdukları matbaalarda, uzun yıllar, kendi dillerinde kitaplar basıyorlardı.

1 — Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden, özellikle İspanya'dan Engizisyon zulmünden kitle halinde kaçan ve 1492 yılında Türkiye'ye sığınan Yahudiler, beraberlerinde getirdikleri malzeme ile 900 H/1494 de, İstanbul'da ilk matbaayı kurmuşlardı. İlk basılan eserin, Tevrat ve Tefsiri olduğu anlaşıyor. Kim tarafından bastırıldığı bilinmemektedir. Matbaada, Türkçe, Arapça basmak yasaktı. Dil olarak, Yunanca, Latince,

İspanyolca ve İbranice kullanılacaktı. İlk matbaacıların David (Abduraham bin Joseph ? -1513) ve Samuel ibn Nachmias olduğu biliniyor. Yahudiler, daha sonraları 1510'da Selanik'te, 1519'da Halep'te, 1554'de Edirne'de, 1605'de Şam'da, 1646'da İzmir'de birer matbaa kurdular:

2 — Türkiye'de ilk Ermeni matbaası 975 H/1567 de İstanbul'da Tokatlı Amirbekoğlu (?) Apkar (Abgar Tibir-? - 1569 ?) tarafından kurulmuştur. Venedik'te matbaacılık öğrenen Apkar, beraberinde matbaacılığa ait malzeme ile döndüğünde, tutuklanmış, hakkında soruşturma yapıldıktan sonra, bir suç unsuru görülmediğinden serbest bırakılmıştır. Matbaa, günümüze intikal etmemiştir. Edirne Kapı civarında Sürp Nikogos kilisesinin bir bölümünde kurulmuş, ilkin dile ait bir kitap basılmıştır. Çıkan yangında kiliseyle birlikte yanmıştır.

3 — Rumlar da, Londra'dan satın aldıkları matbaayı, 1037 H/1627 de İstanbul'da kurmuşlardır. Matbaanın kurucusu ve sahibi Nikodemos Metaksas (Nicomedus Metaxas ?) adlı bir papazdır. Matbaanın Türkiye'ye girmesi ve kurulması bir takım olaylara sebep olmuştur. İlk basılan kitap, Nikodemos Metaksas'ın "Museviler Aleyhine bir Risale" adını taşır.

4 — Osmanlı ülkesinde, Müslümanların kitap, özellikle dini eser basmaları uzun süre hoş görülmemiştir. Bu alanda gecikmenin türlü sosyal ve psikolojik sebepleri vardır :

a. İslâm dini, hiçbir şekilde ilmi, kitabı, medeniyeti değersiz görmemiştir. Aslında, İslâm okumayı, öğrenmeyi, ilim sahibi olmayı, her şeyden önce, insanlara (özellikle müslümanlara) farz kılan tek semâvi dindir. Kur'an-ı Kerim'in inen ilk ayetleri ile, Peygamberin bu konudaki hadisleri İslâm'da ilmin farz olduğunu ispatlayıcı en mükemmel delilleridir. Kur'an-ı Kerim'in Hazreti Muhammed S.A.S. aracılığıyla Müslümanlığa inen ilk ayetleri (Alâk Suresi Ayet 1-5)'te Ulu Tanrı :

"İnsanı pıhtılaşmış kandan yaratan Rabbi'nin adıyla oku! Oku! Kalemle öğre-

ten, insana bilmediğini bildiren Rabb'in en büyük kerem sahibidir." buyurmaktadır.

Yine Kur'an-ı Kerim'in (Zümer Suresi, Ayet 9)'da :

"Ey Muhammed! De ki: Bilenlerle, bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu, ancak akıl sahipleri öğüt kabul eder, ibret alırlar." denilmektedir.

Hız. Muhammed'de :

"Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz. Kadın, erkek her müslümana ilim öğrenmek farzdır."

"İlim Çin'de olsa bile gidip alınız."

"İlim ibadetten efdaldır, dinin nâzımıdır." gibi birçok hadisleriyle ilim hususundaki gerçek inancını ortaya koymuştur.

İslâm, bilgisizliği, taassubu, geriliği şiddetle reddeder, müspet, her yeniliği, gelişmeyi benimser, teşvik eder. Doğrusu, matbaanın Türkiye'ye girmesine İslâm dini engel olmamıştır. Yeteneksiz, bilgisiz ve mutaassıp bir takım din adamları, İslâm dinini yozlaştırarak halkın, koyu bir taassuba saplanmasına, Türk toplumunun, diğer alanlarda olduğu gibi, bu alanda da gelişmesini önlemiştir.

b — Osmanlı İmparatorluğu, Gerileme Devrinin (1699-1792) başlamasına kadar, bütün alanlarda, siyasî, fikrî, askeri ve ekonomik bakımdan Batı'ya üstünlüğünü kabul ettirmişti.

Yüzyıllar boyu üstün olduğu Batı'dan faydalanmak, etkisine kapılmak, boyun eğmek Müslüman Türkler için çok ağır gelmiştir. Bu sebepten, yalnız matbaa değil, diğer bütün müspet medeniyet hareketleri, teknik ve keşiflere karşı direnişler başgöstermiştir. Bu tutum ise, askeri ve diğer alanlara büyük yenilgilere ve kayıplara sebep olmuş, İmparatorluğun çökmesi sonucunu vermiştir.

c. Matbaanın Türkiye'ye girmesini önleyen sebeplerden biri de, eski esnaf teşekküllerinin karşı koymalarıdır.

Osmanlı Devletindeki esnaf teşekkülleri, kaynağı milli gelenek ve dinî inanışlara dayanan, toplum yaşama düzeninde önemli yer tutan, her çeşit esnafa ve sanata ait loncalardı. Loncalar, hususi örf ve adetlere (gelenek, görenek) sahip olup, devirlerinde kalifiye işçiler, ustalar yetiştirmiş, iş ve sanat ahlâkını, işçiyi himaye etmiştir. Bu loncalara bağlı olan hattatlar, matbaanın Türkiye'ye sokulması girişimi karşısında haklı olarak meslek ve geçimlerini kaybetmek ve loncalarının dağılacağı korkusuyla direnmişlerdir.

Matbaa kurulmadan önceki devirlerde kitap alımı-satımı yapan, kitapçılıkla geçinen esnafa sahhaflar denirdi. Osmanlı ülkesinde sahhaflar, başta İstanbul olmak üzere, her şehirde, bir çarşı içinde, aynı sokakta toplanırlardı.

Pek tabii olarak, sahhafların yanı sıra, kitapçılıkla ilgili mürekkepciler, kalemciiler, kâğıtçılar, divitçiler, mücellitler, müzehhipler, hattatlar gibi birbirlerini tamamlayan meslek erbabı da sahhafların çevresinde sanatlarını sürdürürlerdi.

Nitekim, sonradan matbaanın kurulup, gelişmesi, hat sanatına ve hattatlara olan ihtiyacı azaltmış, hat sanatının ve ona bağlı diğer eski kitapçılık sanatlarının ortadan kalkmasına, bu şekilde esnaf teşekküllerinin, örf ve adetlerinin kuruyup, silinmesine yol açmıştır.

Matbaanın kurulmasına karşı koyan hattatların bu direnişlerinin bir diğer sebebi de, matbaacılığı kendileri için büyük bir ticarî kazanç kaynağı olarak gören Rum ve Yahudilerin, memleket sınırları içinde, özellikle İstanbul'da etraflı rahatsız edecek şekilde davranmalarıdır. Osmanlı Devleti zamanında, gençliğinde Avusturya Ordusu hizmetinde bulunduğu sırada, savaşta Türkler'e esir düşerek uzun yıllar Türkiye'de yaşamış olan, hürriyetlerine kavuştuktan sonra, İtalya'da Bologna İlim ve Sanat Enstitüsü ile Oceanognrophie biliminin kurucusu, Paris, Montpellier Akademileriyle, Londra Tarih Cemiyeti üyesi, İtalyan naturalist, coğrafyacı, General Comte de Marsigli

(Comte Luigi Ferdinando Marsigli, 1658-1730 jölümünden sonra, 1732 de, İtalyanca ve Fransızca olarak (La Haye ve Amsterdam'da) yayınlanan (Stato Militare dell'Imperio Ottomanno, Incremento E Decremento-L'Etat Militaire de L'Empire Ottoman, ses Progrès et sa Décadence) adlı eserinin 40. sayfasında şunları yazmaktadır:

"Hakikaten Türkler kendi kitaplarını bastırmazlar. Bu da, zannedildiği gibi tab'ın onlar için memnu bir iş olduğundan ileri geldiği de katiyen doğru değildir. Ancak, bu keyfiyet, Türklerin mübeyyiz ve müstensihlerin ekmeğine mani olmayı asla istemediklerinden ileri geldiğine şüphe yoktur. Benim İstanbul'da bulunduğum zaman bu mübeyyiz ve yazıcıların adedinin 90 bin kadar olduğunu anladım. Memlekete, yalnız kendi kazançları için matbaacılığı geniş miyasta olarak sokmayı arzu eden Rum ve Yahudilere, Türkler daima bunu ihtar edip durmakta idiler."

Bu eserin Türkçe tercümesi : (Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitati Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti, Çeviren, M. Kaymakam Nazmî, Ankara, 1934, sayfa 49)

Bundan da anlaşılacağı üzere, matbaanın Türkiye'de kurulmasının gecikmesini din taassubu ile izah etmek doğru olamaz. Revaçta olan, özellikle dinî eserlerin istinsahının, hattatlar elinden alınması, ekonomik bir buhrana sebep olacak, bir çok insan işsiz, güçsüz ve perişan duruma düşecekti.

d. Yazma kitap, basma olanlardan sanat, zevk, incelik bakımından daha değerli tutulmuştur. Yazma kitaplar, Türk'ün yaratıcılık kudretini, muhayyile ve zevk inceliğini ispat eder mahiyettedir. Aslında, Türklerde, yazma kitaplara (güzel sanatlara) karşı alâka çok eskilere dayanır. Türkler, basma kitabın okunmasının daha kolay olduğunu kabul etmekle beraber, işlek olmayan bir yazıyla yazılmış olsa bile, yazma kitabı, en güzel basmalara uzun süre tercih etmişlerdir.

e. Matbaanın Türkiye'ye geç girmesinin sebeplerinden olarak, Müslümanların kitap basmalarını günah ve Tanrı buyruğuna aykırı saymaları ile müteassıp çevrelerin kişisel çıkarlarının da rol oynadığını da kabul edebiliriz.

f. Devrin gerektirdiği her türlü yeniliğe, değişmelere karşı kapalı kalmakta ısrar eden Osmanlı Devleti, zamanla ekonomi ve ticaret alanında bu kayıtsızlığının cezasını çekmiş, bu tutum gayri müslimlerin gelişmesine hizmet etmiştir.

Unutmamalı ki, Batı memleketlerinde de, yenilik hareketlerine karşı çeşitli alanlarda direnmeler olmuştur. İlmî zihniyetin ve yeni keşiflerin son derece geliştiği yıllarda bile, Avrupa medeniyetinin büyük güçlüklerle karşılaştığı ve taassubun ilerlemeleri ne derece şiddetle engellediğine dair birçok olaylar ve örnekler saymamız mümkündür.

Avrupa'da matbaayı kilise de başlangıçta iyi karşılamamıştır. Basma kitapların ucuz olması, kolaylıkla sağlanabilmesi, kitap kopya etmekle boş vakitlerini doldurarak para kazananların -özellikle din adamlarının- işine gelmemiştir.

Matbaanın kilise tarafından hoş karşılanmamasının sebeplerinden biri de, çoğalan kitapların kilise kürsülerinin önemini azaltmış olmasıdır. O zamana kadar, papazlardan alınan bilgiler, artık kitaplardan alınabilecekti. Bu sırada gazeteler yayınlanmağa başladı. Venedik'te ilk gazete 1563 te çıktı. Fransa'da, İngiltere'de yayınlanan gazeteler meclislerde, toplantılarda söylenenleri, siyasi düşünceleri, görüşleri aksettirmeğe başladılar.

Bu derece önemli bir yayın aracı olan matbaaya karşı kilise tedbirler almak zorunluluğunu duydu. Papa Alexandre VI (Rodrigo Lanzoloy Borja, 1431 Papalığı 1492-1503), 1501 yılında, ruhsatsız basılan kitaplara karşı yayınladığı emirname ile basında sansür usulünü çıkardı. Fransa'da Kral Henry II (1519-1554-1559) resmi ruhsatsız kitap yayınlayanları idamla tehdit

etti. Buna benzer olaylar İngiltere ve Almanya'da da görüldü. Gayesi, insanların menfaati mutluluğu olan yeni bir din, mezhep düzen veya sistem ortaya kondu mu, çeşitli zihniyetler, akideler, kıymetler, ölçüler, esaslar, menfaat ve taassuplar hemen karşı çıkarlar, tepkiler gösterirler. Bunu insanların toplumların tabii bir huyu olarak kabullenmek gerekir.

C — İLK TÜRK MATBAASININ KURULUŞU :

1 — İlk Türk Matbaası Padişah Ahmet III (1673-1736 Padişahlığı 1703-1730) zamanında Lâle Devri'nin uyanık ve ileri görüşlü Sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın (1660-1730) alâka, teşvik ve gayretiyle kurulmuştur.

21 Temmuz 1718 de Avusturya ile imzalanan Pasarofça anlaşmasından sonra, yıllardır süregelen savaşlardan yıpranan Osmanlı Devletinin uzun bir barış ve sükûn dönemine ihtiyacı vardı. 1718 de Sadrazam olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, bu dönemi sağlamak için elinden geleni yapıyor, devlete çeki düzen vermeğe, bir takım yenilikler getirmeğe çalışıyordu. 1720 de Padişah III. Ahmet ve Damat İbrahim Paşa tarafından Fransa'nın Başkenti Paris'e elçi olarak Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'yi (? öl. 1732) gönderilmiştir. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin oğlu Sadaret Mektubi Kalemî halifesinden Sait Mehmet Çelebi de (? öl. 1761) görevli olarak babasıyla Paris'e gitmişti. Sait Mehmet Çelebi sonradan sadrazam olmuştur.

Sait Mehmet Çelebi Paris'te bulunduğu bir yıl içinde, babasıyla birlikte gördükleri yeniliklerle ilgilenerken, matbaayı da yakından incelemişlerdi. Matbaanın büyük yararlarını takdir eden Sait Mehmet Efendi, Türkiye'ye döndüğünde, bu fikrini Devletin ileri gelenlerine açtı ve matbaa kurmaya çalıştı.

2 — Türkiye'de matbaanın kurulmasına çalışanlardan biri de, İbrahim Müteferrika'dır.

Macaristan'ın Kolojvar kasabasında doğan İbrahim Müteferrika (1674-1745) çocukken papaz olmak üzere protestan mekteplerine verilmiş, 18 yaşına kadar iyi bir eğitim görmüştü. Osmanlı-Avusturya savaşlarında 1693 te esir düşerek İstanbul'a getirilmiştir. Burada, dinini değiştirip, Müslümanlığı kabul eden, genç Macar İbrahim adını almıştır. Zekî ve becerikli bir adam olan İbrahim kısa sürede Türkçeyi, İslâmın adap ve erkânını öğrenmiş, 1711-1714 yılları arasında yazdığı "Risale-i İslâmiye" adlı eseriyle, İslâm dinini benimsemekte samimiyetini ispatlamıştır. Bununla, devlet ileri gelenlerinin, özellikle, Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın dikkatini çektiğinden himaye edilerek müteferrikalığa yükselmiştir.

Sait Mehmet Efendi ile İbrahim Müteferrika birlikte çalışarak matbaayı kurmuşlardır.

Birincisi fikir, teşebbüs, mevki ve parasıyla, ikincisi çalışarak eseri meydana getirmişlerdir. Müessese, devletten de maddî ve manevî yardım görmüştür.

Matbaanın kurulması için Sait Mehmet Çelebi ile, İbrahim Müteferrika birlikte hazırladıkları "Vesilet-ün Tıbaa" adlı bir risaleyi 1726 da Sadrazam Damat İbrahim Paşaya takdim etmişlerdir. Risalede, matbaanın önemi, gerekliliği akla uygun, mantıklı ve gayet inandırıcı kanıtlarla ispat edilmektedir. Bunları özetlemek faydalı olur :

a. "Museviler ve Hıristiyanlar, dinî kitaplarını vaktiyle yayınlamakta ihmal etmişlerdir. Oysa, İslâmlar, daha başlangıçta gerek Kur'an-ı Kerim'i gerekse Hazreti Peygamberin hadislerini tesbit etmede büyük dikkat ve itina göstermişlerdir. Sonradan, Cengiz, Hulâgû istilalarında, Endülüs-ün Avrupalıların eline geçtiği sıralarda, birçok kitapların nasıl imha edildiklerini, o zamanlarda, bu büyük eserleri istinsah edecek himmetli, gayretli hattat kalmadığını, bulunanların da yazdıklarının hatalarla dolu olduklarını" belirterek, basın sanatının tarifini yapıyor ve faydalarını şöylece özetliyordu :

1 — Birçok önemli kitapların teksiri Avam ve Havas için faydalıdır.

2 — Müelliflerin eserlerinin basılması, bu eserlerin ihyasına ve İslâmlar arasında intişarına sebep olur.

3 — Kitapların yazıları okunaklı, güzel ve doğru olacağı için muallim ve müteallimlere (öğretmen ve öğrencilere) kolaylığı mucip olur. Basılan eserlerin mürekkebi sabittir. Yazma eserler gibi sudan müteessir olmaz.

4 — Basma kârlı bir sanattır. Bir cilt kitap, yazmak zahmetiyle, binlerce kitap elde edilebilir. Bu suretle, kitaplar ucuzlar, herkes istifade eder.

5 — Kitapların başına mücmel (özet), sonuna mufassal (ayrıntılı) fihristler konularak aranılan şeyin kolayca bulunmasına imkân olur.

6 — Kitapların ucuzluğu taşradaki şehirlerle, kasabalar halkının da kitaptan istifade etmelerine sebep olur.

7 — Şehirlerde büyük kütüphaneler tesisine imkan bulunur, ilim tahsil edenler çoğalır.

8 — Osmanlı Devleti cihat ile bütün İslâmların şerefini arttırdığı gibi, kitap neşri suretiyle de İslâmlara hizmet etmesi münasip olur.

9 — Avrupalılar, Arabi, Fârisi ve Türkçe kitapların kıymetini bilip bastırıyorlar. Yalnız, bastıkları kitaplar, hem yanlışlarla doludur, hem de yazıları "Mağribi Hattı ve taklitleri de ona müşâbih olmakla hüsnü ziyetten ari ve galat ve hata üzere cari" dir. Şu kadar ki, yarın bir ehlini bulup, şark eserlerini doğru ve güzel bir surette bastırarak İslâm memleketlerine göndermeleri ve bu vesile ile İslâmlardan para çekmeleri muhtemeldir.

Her hususta, İslâmlar kâfirleri geçtiği gibi, bu hususta da onlara takaddüm etmek lazımdır.

10 — Evvelce, bu sanatın memleketimizde tatbiki vükelâ arasında müzakere edilmiş ise de, bu iş güç ve gâileli birşey

olduğundan erbabı bulunamamıştı. Şimdi meydana gelmesine imkan bulundu. Bütün İslâm âleminin muhtaç olduğu kitapların basılması Devletin şan ve şerefine arttıracaktır.

b — Risalede, devrin taassup havası okşanmış, bu suretle, yapılması muhtemel itirazların önlenmesine çalışılmıştır. Matbaanın İslâmlığa faydası ve dolayısıyla, İslâm Kültürüne yapacağı hizmetler üzerinde, özellikle durulmuştur. Bunların yanı sıra, dini eserlerin basılmıyacağı kaydı da unutulmamıştır.

c — Sadrazam Damat İbrahim Paşa, bu risale ile kendisine yapılan müracaatı, bir komisyonda tetkik ettirerek, uygun bulmuş ve teşebbüs sahiplerini teşvik etmiştir.

Fakat buna rağmen, matbaacılığı kabul ettirebilmek için devrin Şeyhülislâmının fetvasını ve din âlimlerinin tasvibini almak icabetmiştir. Çünkü, basma kitaplardan istifade etmek, din ile alâkalı olan medrese aleminde büyük değişiklik doğurabilirdi. Zira, bir kısım ülema, Kur'an'ın ve Şeriat-ı Muhammediye'den bahseden kitapların basılmasına müsaade etmenin dine ve İslâmın şerefine uymadığı düşüncesini besliyordu.

Matbaa tesisine ilk itirazlar yapan bir kısım ülema "lüzumundan fazla kitapların mevkii tedavüle vaz ile asayışı umumî ve muamelât-ı diniyeye ihtira-ı mezkûrun tehlikeli olacağını" söylemekteydiler. Oysa, Avrupa'da matbanın ilk kuruluşundan istifaçe edenler din adamları olduğu gibi, ilk basılan eserler de dini kitaplar olmuştur.

Bütün karşı koymaların önüne geçmek isteyen İbrahim Müteferrika, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya bir dilekçe takdim eder. Dilekçede, yapılacak bütün işler hakkında bilgi vererek, hangi çeşit eserler basmak istediğini, lûgat, hikmet, heyet, tıp, hesap, teşrih, hendese, şehirler, coğrafya ilimlerine ait kitapların basılacağını belirtir. Bu arada, basılacak kitapların hatadan ari olmaları için birkaç bilirkişinin tasih heyeti olarak ayrılmasını da teklif eder. İbrahim Müteferrika, matbaa için fetva ve

fermanı almak maksadıyla verdiği dilekçesinde basmak istediği eserlerin çeşitlerini şöyle ifade etmiştir :

"Min badin kütübü lûgat ve hikmet ve heyet ve tıp ve hesap ve teşrih ve kütübü hendese ve mesalik-i memâlik ve bilâd ve coğrafya basmağa izni şeriflerini ve rizay-ı hümayûnlarını mutazammın hattı hümayûn verilmesi." İbrahim Müteferrika, ilkin basmak istediği Van-Kulu lûgatından tertip edilmiş ve düzeltilmiş birkaç sayfayı da örnek olmak üzere dilekçesine ekler. Basılacak kitaba, makul ve mutedil bir kıymet takdir edilmesini bile teklif eder.

Şeyhülislâm tarafından fetva, Padişah tarafından da ferman verilmesini dileyen bu dilekçe üzerine, konu Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından Şeyhülislâm Yeni şehirlî Abdullah Efendi'ye (? öl. 1743) havale olunmuştur. Şeyhülislâm da, muhtemel itirazları önleyebilecek şekilde bir fetva vermiştir. 1140H/1727 yılı Temmuzunda verilen fetva şudur:

"Basma san'atında mahâret iddia eden Zeyd, lûgat ve mantık ve hikmet ve heyet ve bunların emsâli ulûm-i âliyyede te'lif olunan kitapların huruf ve kelimâtının suretlerini birer kalıba nakşedip evrak üzerine basma ile ol kitapların misillerini tahsil ederim dese, Zeyd'in bu veçhile amel-i kitabe-te mübaşeretine şer'an ruhsat var mıdır, beyan buyrula?"

El-Cevap: Allah-û âlem!

Basma san'atında mahareti olan kimesne bir musahhah kitabın huruf ve kelimatını bir kalıba sahihan nakşedip evraka basmakla zaman-ı kalilde bilâ meşakka nusah-ı kesire hasıla olup kesret-i kütüp rahis baha ile temellüke bais olur. Bu veçhiyle faide-i azimeyi müştamil olmakla ol kimesneye müsaade olunup birkaç alim kimesneler sureti nakşedecek kitabı tashih için tayin buyrulursa gayet müstahsene olan umûrdan olur."

Şeyhülislâmın bu fevtvasından sonra, Padişah III. Ahmet tarafından, Mehmet Sait Efendi ve İbrahim Müteferrika'ya hitap eden

1140H/1727 tarihli fermana uyularak, tefsir, hadis, fıkıh ve kelim kitapları tabetmemek şartıyla matbaa tesisi için verilen ruhsata göre, matbaa kurulup faaliyete geçiyor. Şeyhülislâmın fetvası ile, Padişahın fermanı verilmeden, matbaanın gerçekleşmesiyle, kitapların çoğalmasını istemiyen bir takım softalar ve cahil müstensihler telaşa kapıldılar. Hattatlar, kâğıt ve kalemleri, âlât ve edevat-ı kitâbeti bir tabuta koyarak bir cenaze alayı tertip etmek teşebbüsleriyle biraz patırtı ve birçok dedikoduya sebebiyet verdikleri halde, sonraları sukûnet buldular.

O zaman, en çok lazım olan ve en çok okunan kitapların esasında tabedilmeleri takarrür ettiğinden onlar, yine yazmakta devam edebileceklerini anladılar.

Bu arada, şu husus açıklamayı faydalı bulurum :

Memleketimizde, birtakım yazarların yayınladıkları kitaplarda, matbaanın kurulmasına dair fetvanın, ellibirinci Şeyhülislam Ebezade Abdullah Efendi tarafından verildiği belirtilirse de, bu kesinlikle yanlıştır. Ebezade Abdullah Efendi'nin doğum tarihi belli değildir. Ancak, kendisi 25.1.1708 tarihinde, Şeyhülislâmlık makamına getirilmiş, 10.7.1710 tarihinde azledilmiş, 13.2.1712 tarihinde ikinci kez şeyhülislâmlığa atanmış, 14.3.1713 tarihinde tekrar azledilmiştir. Padişah III. Ahmet tarafından Trabzon'a sürgün edildiğinden, gemi ile giderken çıkan fırtınada gemi battığından (1714) Abdullah Efendi boğularak ölmüştür.

Aslında fetvayı veren Elliyedinci Şeyhülislâm Yenişehirlî (Yunaniston'ın Yenişehirli -Teselyada- şimdiki adı Larissa) Abdullah Efendi'dir. 6.5.1717 tarihinde Şeyhülislâmlık makamına getirilmiş, 30.9.1730 tarihinde Patrona Halil isyanı üzerine azledilmiştir. Ölüm tarihi 1743 tür. Verdiği fetva ile yenilik taraftarı olduğunu göstermiştir.

d — Fetva üzerine İbrahim Müteferrika, Sultan Selim civarındaki evinde kurduğu matbaada iki yıllık bir çalışma sonucu 31 Ocak 1729 tarihinde, ilk kitap olarak bin adet "Vankulu" lûgatını basmıştır. Bu lûgatın birinci cildi 666, ikinci cildi ise 756 say-

fadır. Kitap Türk aslından tanınmış İmam Ebu Nasr İsmail bin Hammad'al-Cavharî El-Farabi'nin (? öl. 1002?) (Tac-al'luğa vâ Sihah al-arabiya/Es-Sihah fi'l Lugâ, Sihah-ı Cavharî) lugâtının tercümesidir. Tercüme-yi yapan, Rodos, Manisa, Selanik, Kütahya ve Medine kadıklarında bulunmuş, Vani Mehmet Efendi (? öl. 1592) dir. Aynı zamanda Müderris olan Vani Mehmet Efendi'nin tercüme ettiği Vankulu lugatı, büyük değeri haliz, geniş hacımlı, kopya edilmesi güç ve uzun olduğundan ilk olarak seçilip basılmış ve çok tutunmuştur.

İbrahim Mütferrika ilk eser verdiği 1729 yılından, ölüm tarihi 1745 yılına kadar, matbaasında on eser basabilmiştir. Bu basım faaliyeti çeşitli sebepler ve değişmelerle, ağır bir gidişle yeni harflerin (Latin harfleri) kabul tarihi olan 1928 yılına kadar sürmüştür.

D — İLK KUR'AN-I KERİM BASIM HAREKETLERİ

1 — Matbaanın doğudaki İslâm memleketlerinde, özellikle Türkiye'de kuruluşundan çok önce, Avrupa'da, Arap harfleriyle bir takım kitaplar basılmış, İslâm ülkelerine gönderilmiştir.

Batı'da, Arap harfleriyle Arapça, Farsça Türkçe eserlerin basımına 1514 yılında başlandığı bilinmektedir. Netekim, Padişah III. Murad (1546-1595) bu durum karşısında 996 H/1587 tarihinde yayınladığı bir fermanla, yabancı memleketlerde basılmış Arapça kitapların (Arap harfleriyle kitapların) Osmanlı ülkesinde satılmasını serbest bırakmıştır.

Anlaşıldığına göre, Avrupa'da Arap harfleriyle ilk kitap 12 Eylül 1514 tarihinde İtalya'nın Fano kasabasında basılmıştır.

2 — Diğer yönden, XVII. yüzyılın başlarında Hıristiyan misyoner ve papazlar tarafından çok kez elçilerinin yardım ve aracılığı ile Suriye, Lübnan gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun birer parçası olan memleketlerde, özellikle, Müslüman olmayan halkı uyandırmak için matbaalar açtırıldığı bi-

linmektedir. Başlangıçta, hoşgörü ile karşılanan bu faaliyetler sonradan, Osmanlı Devletinin aleyhine gelişmiş, başına gaileler açmıştır.

3 — Türkiye'de, matbaanın kuruluşunda yasaklandığı için Arapça Kur'an-ı Kerim'in ilk bastırılması çok sonradan mümkün olabilmıştır. Avrupa'da ise, Kur'an-ı Kerim basımları uzun zamandır yapıyordu.

Bilindiği gibi, Büyük Peygamberimiz Hazreti Muhammed'in (S. A. S. 570-632) sağlığında vahiy kâtiplerine yazdırılan Kur'an-ı Kerim sayfaları, Hazreti Ebubekir Sıddık'ın (572-634) Halifeliği sırasında toplatılıp bir cilt (kitap) haline getirilmiştir.

Bu dağınık sayfaların bir araya getirilip birleştirilmiş cildine "MUSHAF" adı verilmiştir. Bu Mushaf, sonradan Halife Hazreti Osman (575-656) zamanında yeniden gözden geçirilerek, hiçbir şüphe ve tereddüde yer vermeyecek şekilde tertiplenmiş, kopyaları çıkarılarak, belli başlı İslâm merkezlerine gönderilmiştir.**

4 — Kur'an-ı Kerim kitap olarak 114 sure ve 6666 âyettir. İnsanların ve toplumun maddî, manevî, dünya ve ahiret hayatı, mutluluğu hususunda, zamanın icaplarına göre, her türlü sosyal hayat ve ahlâk kurallarını ihtiva eden, Kur'an-ı Kerim âyetlerinin temel konularını, büyük Türk-İslâm bilgini Şeyhülislâm İbni Kemal'in (Kemal Paşazade Ahmed Şemsüd'din Efendi 1468-1533) aşağıdaki şiiri âyetlerin adedini şöyle açıklar :

"Bilmek istersen eğer, âdât-ı âyâtı,
Cümlesi altı bin altı yüz altmış altı
Bindir vaad beyanında, anın bini vait,
Bindir emr-i ibadat, bini nehy-û tehdit.
Bini emsal-u iberdir. Bini ahbar-u kıyas
Beşyüz âyatı, helâl ile harama muhtas.
Buldu yüz âyâtı, teşbih-û duada çi-rüşuh
Altmış altısı dahi, âyat-ı nasih-u mensuh."

** Bu konuda fazla bilgi için, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni XVII Cilt, 1968, sayı 2, sayfa 91, 194 te -Kur'an-ı Kerim'in Kitap Haline Getirilmesi ve Yayılması- adlı yazımıza bakınız.

Şiirden anlaşılacağı üzere, Kur'an-ı Kerim'in ayetleri temel konulara göre şöyle bölünmüştür :

- 1000 ayet vaad,
- 1000 ayet vait,
- 1000 ayet ibadete ait emirler,
- 1000 ayet nehiy ve tehdit,
- 1000 ayet misaller ve ibretler,
- 1000 ayet haberler ve kıssalar,
- 500 ayet helâl ve haram,
- 100 ayet tesbih ve dua
- 66 ayet nasih ve mensuh
- 6666 ayet toplamı.

İslâm âleminde, kitap haline getirildikten kısa bir süre sonra, değişik büyüklükte Kur'an-ı Kerimler yazmak, onları süslemek, ciltlemek, büyük değeri olan bir sanat kolu haline gelmiştir. Zamanla, bu yazma işinde, hattatlık, tezhipcilik, ciltcilik o kadar gelişmiş ve tutunmuştur ki, bu işlerle uğraşanlar büyük mevkî ve servet sahibi olmuşlardır. Bu alanda, padişahlar, sadrazamlar, büyük bilginler çok görülmüştür.

İslâm memleketlerinde, özellikle, İstanbul'da elle yazılan, ciltli, tezhipli Kur'an-ı Kerim'ler pek makbul tutulmuşlardır. Elle yazılan Kur'an-ı Kerim'ler, uzun zaman aldığı gibi çok pahalı idiler. Mahdut miktarda yazıldıklarından, gittikçe artan ihtiyacı karşılamıyor, her isteyen satın alma gücü bulunamıyordu.

5 — Avrupa'da Hristiyanların en büyük dinî kitapları olan İncil'in matbaada ilk basımı 1455 te tamamlanmıştır. 1450 tarihinde madenden müteharrik harfler dökmeye ve bununla basım sanatını gerçekleştirmeye muvaffak olan Gutenberg'in matbaasında basılan ilk eser, 1454 tarihini taşıyan İncil'in 42 satırlık ilk fasikülüdür. Bu İncil'in bir nüshası ölümünden sonra Kardinal Mazarin'in (Guilio Mazarini, 1602-1661) meşhur kütüphanesinde bulunduğu için "Mazarin Kitabı Mukaddesi" denir.

Osmanlı Devletinde ise, ilk dinî kitap 1218H/1803 te yayınlanabilmiştir. Bu eserin Birgivi'nin (Birgili Mehmet Efendi 1522-1573) "Risale-i Birgivi" adlı akaid kitabıdır. Bu konuda ferman ve fetva çıkmış, çıkmadığı

anlaşılabilir. Dinî eserlerin basılması bundan sonra devam etmiştir. Ancak, 1291H/1874 te her türlü dinî kitap basma yasağının kaldırıldığı bilinmektedir. Osmanlı Devletinde, matbaacılık ve kitap basımında gelişme ve hızlanma Tanzimat'tan (1839) sonra görülmüştür.

Diğer İslam memleketlerinde Arapça Kur'an-ı Kerim basmaları zaman itibariyle Türkiye'den önce başlamıştır.

Avrupa'da basım işine çok eskiden beri devam edilmekteydi.

Bu basım faaliyetleri hakkında özet bilgiler verelim :

a. Hindistan'da Kur'an-ı Kerim Basımı

Doğu memleketlerinde Kur'an-ı Kerim'in ilk matbaa basımları Hindistan'da yapılmıştır.

- 1 — 1850 (H. 1267) de Lucknow'da
- 2 — 1852 (H. 1269) da Bombay'da
- 3 — 1856 (H. 1273) de Kalküta'da Zemahşeri'nin (1074-1143) Keşşaf tefsiriyle bir arada
- 4 — 1857 (H. 1274) de Kalküta'da
- 5 — 1863 (H. 1280) de Delhi'de bastırılmıştır.

b. Mısır'da Kur'an-ı Kerim Basımı :

1 — Mısır'da ilk matbaa Napoleon Bonapart'in (1769-1821) Mısır'ı istilası sırasında 1798 de kurulmuştur.

Fransızlar, Mısır Seferini hazırlarken, Paris'te birçok Kur'an-ı Kerim ve Arapça kitaplar bastırmışlardır. Berberlerinde götördükleri matbaacıyı 1798 de Mısır'da kurarak, Türkler aleyhinde çalışmak için Kur'an-ı Kerim ve kitaplar basarak Mısır halkına bedava dağıtmışlardır.

2 — Daha sonra Mısır'a vali olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1769-1849) 1821 de Kahire'de Bulak matbaasını kurdurarak Türkçe değerli eserler bastırmıştır. Bulak matbaası, özellikle 1822-1840 yıllarında büyük canlılık göstermiştir. Osmanlı Devletinin bir eyaleti olan Mısır'da Türkçeye önem verildiğinden, ilk resmi gazete olan (Vekayi-i

Misriye) Türkçe olarak 1828 te yayınlanmaya başlanmıştır. Osmanlı Devletinin Resmî Gazetesi olan (Takvim-i Vekayi) ise, bu tarihten sonra 1831 de yayınlanmıştır.

3 — Mısır'da Arap harfleriyle Kur'an-ı Kerim Türkçe tercüme ve tefsiriyle bir arada olmak üzere (Tibyan Tefsiri) ilk olarak 1841 de (H. 1257) Bulak matbaasında bastırılmıştır.

4 — Arap harfleriyle ilk Kur'an-ı Kerim basımı 1864 (H. 1281) de Bulak matbaasında yapılmıştır. Bu basımda, Halife Hazreti Osman'ın Mushafı esas tutulmuştur.

5 — Daha sonraki yıllarda, Mısır'da sayfa kenarlarında Tefsirler bulunan Kur'an-ı Kerim basmaları yapılmıştır. Bunların arasında çeşitli boyutlarda örneğin postu büyüklüğünde olanları da vardı.

c. İstanbul'da Kur'an-ı Kerim Basımı

Geç kalınmasına rağmen, İslâm ülkelerinde en çok Kur'an-ı Kerim basımlarının İstanbul'da yapıldıkları anlaşılmaktadır.

Önce de belirtildiği üzere, el yazması Kur'an-ı Kerim'ler, uzun zaman aldıklarından çok pahalı ve gittikçe artan ihtiyacı karşılayamaz olduğundan, matbaada basılmaları zarureti doğmuş ve buna izin verilmiştir.

1 — İlk basım 1871 (H. 1288) de İstanbul'da Hafız Osman hattı ile,

2 — 1874 (H. 1291) Ahmet Cevdet Paşa'nın gözetiminde,

3 — Sonraki yıllarda okulların, özellikle, din eğitimi yapılan okulların gittikçe artan ihtiyaçlarını karşılamak için, matbaalar tarafından hemen her yıl çeşitli taş ve harf basımları yapılmıştır.

Bu arada, sayfa kenarlarında tefsirleri de bulunan güzel ve nefis Kur'an-ı Kerim basımlarının yapıldıkları da görülmüştür.

d. Avrupa'da Kur'an-ı Kerim Basımı

Avrupa'da Arap harfleriyle Kur'an-ı Kerim basımları İslâm memleketlerinden çok önce başlamıştır.

Bunlardan bazıları, kilise baskısı ve korkusundan gizlice yapıldığından, basım tarihlerini kesinlikle tesbit etmek mümkün değildir.

Avrupa memleketlerinde, Kur'an-ı Kerim'in Arapça basımları, her şeyden önce ekonomik, siyasi çıkarlar ve özellikle gözlerine kestirdikleri İslâm ülkelerinde sömürgecilik, menfaat çabalarını başarıya ulaştırabilmek maksadıyla yapılmaktadır. Bunları basım tarihleri sırasına göre açıklayalım :

1 — Avrupa'da, Arap harfleriyle ilk Kur'an-ı Kerim'in, 1530 yılında Venedik'te Paganini (Paganinus de Brescia ? öl. 1530) adında bir İtalyan matbaacı tarafından bastırıldığı bilinmektedir. Ancak, bu basımın nüshaları Papa Clement VII (Giulio de Medicis 1478, Papalığı 1523-1534) tarafından toplattırılarak yakıtıldığından mevcudu kalmamıştır.

2 — Arap harfleriyle ilk kitap 12 Eylül 1514 tarihinde İtalya'nın Fano kasabasında Papa Julius II'nin (Giuliano del la Rovero 1443 Papalığı 1503-1513) kurdurduğu matbaada basılmıştır. 1516 da yine biri Arapça olmak üzere dört ayrı dilde Mezamir basılmıştır.

Bunu diğer memleketlerdeki basımlar takip etmiştir. İlk basılan kitaplar genellikle İslâm bilgilerinin tıp, dil, tarih ilimlerine ait eserleri ve metinleridir.

3 — Fransa'da Arap harfleriyle Kur'an-ı Kerim basımlarının tarihi oldukça eskidir. Bu konuda kısa bilgiler vermek yerinde olur :

a. İlk Kur'an-ı Kerim basımı 1543 tarihinde Paris'te, Fransa'nın İstanbul Elçisi Muavini Oriyantalist ve gezgin Guillaume Postel (1510-1581) tarafından Latince tercümesiyle birlikte yaptırılmıştır.

Bu tarihlerde, Osmanlı İmparatorluğu tahtında Kanuni Sultan Süleyman (1494-1566) padişah bulunuyordu. Alman İmparatoru Charles Quint'e (Karl V. 1500-1558) Pavia'da yenilerek esir düşen Fransa Kralı François (1494-1547) annesi vasıtasıyla, Kanuni Sultan Süleyman'dan yardım ve hima-

ye dilemiş, bu sayede, hapisten ve esirlikten kurtulmuştur. Bu devirde, Fransa, her fırsatta, Türklerle dostluk kurmak, bir takım yardım müsaadesi ve menfaatlar elde etmek çabasıdadır. Nitekim, sonradan Capitulation (Kapitülasyon) adını alan bu yardım ve tavizler, Osmanlı Devletinin gücünü kaybettiği devirlerde aleyhine çok kötü sonuçlar vermiş, başının derdi olmuştur.

b. Guillaume Postel'den sonra, bir takım Fransız bilgin ve yazarları Kur'an-ı Kerim'in basma ve tercümesiyle meşgul olmuşlardır. 1798 yılında Napolen Bonaparte'in Mısır'ı istilaya giderken, Paris'te, iki cilt halinde Kur'an-ı Kerim'i bastırarak Mısır'a götürüp Müslümanlara parasız dağıttıklarını, birlikte götürdükleri matbaayı, Kahire'de kurarak basıma devam ettiklerini belirtmiştik.

Fransızlar, daha sonraları, özellikle, Tunus Cezayir, Fas ve diğer Müslüman ülkelerinde, sömürgeler kurabilmek ve yerleşmek maksadıyla, birçok kereler (daha çok 1830 dan sonra) Kur'an-ı Kerim'ler ve İslâm dinine ait diğer eserler bastırıp dağıtmışlardır.

4 — Arapça Kur'an-ı Kerim ilk olarak 1640 tarihinde Venedik'te basılmıştır.

5 — Alman Oriyantalisti, İlahiyat Profesörü ve matbaacı olan Abraham Hinkelmann (Hinckelmanni, 1652-1695) tarafından, 1694 tarihinde (Hicri 1106) Hamburğ'ta "Alcoranus Sive lex Islamitica" ünvanıyla Arapça Kur'an-ı Kerim basımı yapılmış, bu basım, sonradan 1834-1853 yılları arasında beş kez tekrar edilmiştir.

6 — 1698 yılında, İtalya'da Arap dili ve kültürü uzmanı Ludovico Maracci (1612-1700) tarafından Padua şehrinde Arapça, Latince tercüme, tefsir ve tenkidıyla birlikte iki cilt olarak hazırlanan Kur'an-ı Kerim'in ilk cildi 1691 de Roma'da basılmıştır.

Mutaassıp bir Hıristiyan ilâhiyatçı olan Ludovico Maracci amansız bir Türk ve İslâm düşmanı, Avrupa'da Türkler aleyhine ittifaklar kurduran Papa Innocent xı in (Be-

nedetto O'de-Scal'chi 1611-Papalığı 1676-1689) yakın dostu idi.

Maracci kitabının birinci cildinde (Giriş bölümünde "Refutatio Alcorani" -Kur'an'ı Red, İnkâr) başlığıyla İslâm dini, Kur'anı Kerim ve Peygamberimiz hakkında ağır suçlamalar yer almakta, iftiralar, hücumlar yapılmaktadır. Bu eser, Papa tarafından büyük teşvik görmüştür.

7 — 1708'de Almanya'da Wittemberg'te Arapça Kur'an-ı Kerim basımı yapılmıştır.

8 — 1768'de Leipzig'te J. E. Fropier tarafından Latince tercümesiyle birlikte basımı yapılmıştır.

9 — 1785'te İrlanda'nın Dublin şehrinde Arapça Kur'an-ı Kerim basılmıştır.

10 — 1786'da Amsterdam'da iki cilt halinde Arapça Kur'an-ı Kerim bastırılmıştır.

11 — 1834'te Leipzig'te büyük Alman bilgin ve oriyantalisti Flügel (Gustav Lebrecht 1802-1870) tarafından birtakım mütaalaâlarla yaptırılan Arapça Kur'an-ı basımı, sonradan, 1842, 1855, 1867, 1870, 1881, 1893 tarihlerinde tekrarlanmıştır. Flügel'in 1834 te bastırıldığı Kur'an-ı Kerim G. M. Redslob tarafından gözden geçirilerek, 1837 de Arapça Kur'an başlığıyla Leipzig'te bastırılmıştır.

Flügel, yaptığı Kur'an-ı Kerim basımının sonuna bir fihrist ilâve etmiştir.

Flügel'in bu fihristi "Nücumu'l Furkan fietrâf-il Kur'an" adını taşır. Kur'an'daki kelimelerin alfabetik harflerine göre hece sırasıyla tertibidir. Bu fihristteki bir kelime ile istenilen Âyeti Kerimleri bulmak mümkündür. Kur'an-ı Kerim ayetlerinin ilk fihristini tertip edenin Flügel olduğu iddia edilirse de, bu fikir yanlıştır.

Gerçekte, Kur'an-ı Kerim'in ilk fihristini "Nücumu'l Furkan" adıyla 1691 (H. 1103) tarihinde Mustafa Han bin Muhammed Said adında Afganlı bir bilgin tertip etmiştir.

Hindistan'daki Türk-Moğol Hükümdarları yönetiminde yüksek bir mevkiye sahip olan Mustafa han bin Muhammed Said ese-

rini Evrengiz bin Şah Cihan (Alemsgir 1618-Padişahlığı 1658-1707) zamanında yazmıştır. Eserin 1811 de Kalküta'da basımı yapılmıştır. Flügel'in bu mufassal eserden yararlandığı, onu tadil ettiği anlaşılmaktadır.

12 — Kur'an-ı Kerim'in diğer bir Arapça nüshası 1846'da Leipzig'de Kadı Beyzavi'nin (Abdullah bin Ömer El-Beyzavi (? öl. 1291) tanınmış ünlü tefsiri "Anvar-ı tenzil va'l Asrar al-Tâvil" adlı tefsiriyle birlikte iki cilt olarak bastırılmıştır.

13 — Arapça Kur'an-ı Kerim 1881 de Frankfur'ta basılmıştır.

14 — Londra'da da Arapça Kur'an-ı Kerimler sık sık bastırılmıştır. 1833, 1871, 1875, 1881 yıllarında basıldıkları bilinmektedir.

15 — Rusya'da ve Dış Türklere Arapça Kur'an-ı Kerim Basımı

Osmanlı Türkiyesi'nin dışında kalan Türk topluluklarında, matbaanın kurulması ve Arap harfleriyle kitap basmaları, Türkiye'den daha erken başlamıştır:

a. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Kırım, uzun ve çetin savaşlar sonucu 1783 tarihinde Ruslar tarafından istila edilmiştir.

Osmanlılarla yapılan savaşlarda, Rusya'daki Türk ve Müslümanları, Osmanlılardan ayırmak, kendi taraflarına çekmek için, Ruslar her çareye başvurmuşlardır. Rus Çaricesi Katerina II (1729 Çariceliği 1762-1796) Rusya'daki Türk ve Müslümanları kendi tarafına çekmek, kazanmak için, Arap harfleriyle bastırıldığı çeşitli Türkçe eserlerin yanısıra 1773, 1779, 1787, 1790, 1793, 1796, 1798 yıllarında Kur'an-ı Kerim'in arapçası ile tercüme ve tefsirlerini bol bol bastırarak bedava dağıttırılmıştır. Siyasî maksat ve hileler güdülerek basılan bu Kur'an-ı Kerimlere Katerina kendi adını yazdırıyor, her Müslümanın eline veriyordu. Çarice Katerina, Türklere barış yoluyla sokulup, onları elde edebilmek için her tedbire başvuruyordu. Bu faaliyetlerden olarak Petersburg'ta, Kazan'da ve diğer şehirlerde matbaalar aç-

ılarak, Arapça dinî kitaplar basılmasına emir vermiştir. 1758 de Kazan'da bir Rus jimnaziası açılmış, 12 Mayıs 1768'de bu okulda Türk dili öğretilmesine girişilmiştir.

b. Aslında Rusya'da Arap harfleriyle basım işleri 1710-11 yıllarında Petersburg'ta başlamış, bu faaliyete 1716, 1722 ve 1755 yıllarında devam edilmiştir.

1801 (H. 1216) yılında, Kazan'da Müslümanlar tarafından, ilk olarak Arapça Kur'an-ı Kerim basımına başlanmıştır.

Bu basımda Kur'an-ı Kerim'den Heftyek (Kur'an'ın yedide biri) basılmıştır. 1803 yılında ise, Kur'an'ın tamamı ikibin adet olarak basılmıştır.

Asya Basmahanesi (Matbaası) adıyla kurulan matbaada 1806-1829 yıllarında birçok kereler Heftyek, Kur'an-ı Kerim ve diğer dinî eserler basılmıştır.

Bu basım faaliyetleri, sonradan kurulan matbaalarda, özellikle 1842 yılından itibaren fasılasız olarak basımlarını sürdürmüştür. Meselâ 1843-1862 yıllarında otuz defadan fazla Kur'an-ı Kerim ve Heftyek basılmıştır.

1852-1859 yıllarında Kazan'da 82.300 adet Kur'an-ı Kerim, 165.900 Heftyek, 77.000 İman Şartı basılmış, bunlar Türkistan şehirlerine kadar dağıtılmıştır.

Kur'an-ı Kerim'in ve diğer dinî eserlerin bu derece bol bol bastırılarak yayılması, sadece Müslümanlar tarafından okunmakla kalmamış, uzun yıllardır süregelen Rus baskısı ve tahakkümü ile, evvelce hıristiyanlığı kabul etmiş olanların, yeniden İslâma dönmelerini, hatta, eski hıristiyanların bile, müslüman olmalarını sağlamıştır. Matbaaların sayısı da gittikçe artmıştır.

c. Kırım'ın Bahçesaray şehrinde 1911 yılında çok mükemmel ve hatasız Kur'an-ı Kerim basımları yapılmıştır. Sonradan bu basım işi İsmail Gaspıralı (1851-1914) tarafından ele alınarak, Petrograd ve Kazan'da, İstanbul ve Mısır basımlarından daha mükemmel sayılabilecek derecede Arapça Kur'an-ı Kerim basımları yapılmıştır. Buna Kelem Kadim adı verilmiştir.

SONUÇ :

1 — Kur'an-ı Kerim doğduğu günden günümüze kadar, insanların ilgisini çeken, en büyük eserdir.

Bin yılı aşkın bir süre, Müslüman olmayanların çeşitli sebeplerle gizli, açık, doğru, yanlış, olumlu, olumsuz şekilde ilgilendikleri Kur'an-ı Kerim, yirminci yüzyılda, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan (1939-1945) sonra, gerçek anlamıyla ele alınmaya, anlaşılmaya başlanmıştır. Dünyanın beş kıtasında yüzü aşkın yabancı dile çevrilen Kur'an-ı Kerim'in, sanat değeri büyük olan Arapça basımlarının, her memlekette birtakım karşı koymalara rağmen serbestçe yapıldığı görülmektedir.

2 — Her gerçeğin, iyinin, hemen her yerde ve her devirde düşmanı, karşıtı olduğu gibi, Kur'an'ın da günümüzde düşmanı olanlar vardır. Aslında İslâmlık doğuşundan itibaren yalnız, doğduğu çevredeki Araplar tarafından değil, zamanımıza kadar Musevi ve Hıristiyan dinleri mensupları tarafından haksız ve amansız saldırılara, iftiralara uğramıştır.

İslâm'ın büyük Peygamberinin şahsına, söylediklerine ve yaptıklarına hücum edilmekle kalmayıp, İslâm'ın mukaddes kitabı Kur'an-ı Kerim'e ve onun insanlık umdelerine karşı da büyük savaşlar açılmıştır. Bu savaş, genellikle şu alanlarda görülmüştür.

- a — Askerlik,
- b — Siyaset,
- c — Ekonomik,
- d — Teknik,
- e — Psikolojik,
- f — Propaganda.

İlim ve fikir bakımından, Müslümanlar ciddi surette savaşmanın mümkün olmayacağını, Batılılar erken anladıklarından, bu alanda işi, daha çok dolambaçlı, hiyileli yollara dökmüşlerdir. Çünkü, İslâm dini, ilim, akıl, mantık, kısacası insanlık-uygarlık dinidir. Bunun aksini ispatlamak imkansızdır.

3 — Türk ve İslâm düşmanlığı ile bilinen İngiliz Başbakanlarından William Gladston'un (1809-1898) Başbakanlığı sırasında İngiltere Parlemantosunda Kur'an-ı Kerim'i elinde tutarak, büyük bir öfke ile :

“— Bu kitap yeryüzünden kalkmadıkça, insanlar huzur ve sükuna kavuşamayacaklardır.” dediği bilinmektedir.

Bu sözlerin söylenmesinden yüz yıl geçmiştir. Gladston'un haksızlığı, garazkârlığı -daha doğrusu, iftirası- ortaya çıkmıştır. İnsanlığın, huzur ve sükununun kimler ve hangi din ve inanışlara bağlı olanlar tarafından bozulduğu kesinlikle anlaşılmıştır.

4 — En büyük ve eşsiz bir ahlâk ve insanlık kanunu, umdeleri değişmez tek Kitab'ın Kur'an-ı Kerim olduğu şüphesizdir. Çünkü O, insanları birleştiricidir, ayırıcı değildir.

O'nu insanları sadece tehdit edici, korkutucu, sindirici bir ceza kanunu gibi değil, ancak ruh açıcı, teselli verici, huzur getirici, yol gösterici, barışçı bir insanlık rehberi olarak anlamaya, yorumlamaya, uygulamaya başladığımız gün, dünyanın bozuk düzeni, toptan değişecek, haksızlıklar, anarşi, hedeflerden saptırıcı toplumları çöküntüye götüren kaynaşmalar, vuruşmalar yok olacaktır. Kur'an-ı Kerim'de, insanlara, toplumlara, bir alanda eğitici telkinlerin sık sık yapıldığı, emirlerin verildiği ayetler vardır :

a — Enfal Suresi, Ayet 46 :

“Allah'a ve O'nun Resul'una itaat ediniz, Birbirinizle didişmeyin (çekişmeyin) (ölçüyü, tartıyı, düzeni bozmayın). Yoksa, gevşersiniz, içinize korku, zaaf düşer, kuvvetiniz ve Devletiniz elden gider. Sabrediniz, Allah sabredenlerle beraberdir.”

b — Âl-i İmran Suresi, Ayet 103 :

“Hepiniz, Allah'ın ipine (dinine, emirlerine) sınımsız sarılın. Birbirinizden ayrılıp dağılmayın, Allah'ın üzerinizdeki İslâm'ın nimetini düşünün.

Chahiliyet devrinde birbirinizin düşmanları iken, O, sizin kalpleriniz arasında yakınlık ve dostluk meydana getirdi ve O'nun sayesinde din kardeşleri oldunuz. Hem siz, ateşten bir çukurun tam kenarında bulunuyordunuz da, Allah, İslâmîliğiniz sayesinde, o ateşe düşmekten sizi kurtardı. İşte, Allah size ayetlerini böylece açıklıyor ki, doğru yola eresiniz."

Unutmamalı ki, Kur'an-ı Kerim ölüm-süzdür, Ebedi Hayat'a erişmiştir.

A — TÜRKÇE KAYNAKLAR

- Abdurrahman, Münir; *Papaların Tarih Boyunca Türk-İslâm Düşmanlığı*, İstanbul, 1967.
- Adivar, Abdülhak Adnan; *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul, 2. Baskı, 1969.
- Adivar, Abdülhak Adnan; *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1970.
- Akgün, M. Zerrin; *İlim Bakımından İslâmiyet*, Ankara, 1955.
- Altunsoy, Abdülkadir; *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara, 1972.
- Baysal (Buğra), Jale; *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul, 1968.
- Barthold, W.; *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ilâve Fuat Köprülü, Ankara, 1963.
- Bayur, Yusuf Hikmet; *Hindistan Tarihi*, 3. Cilt, Ankara, 1946, 1947, 1950.
- Binark, İsmet; *Eski Kitapçılık anamlarımız*, Ankara, 1975.
- Celebi, Dr. Ahmet; *İslâm'da Eğitim, Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul, 1976.
- Danışmend, İsmail Hamî; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 1-6 Cilt, İstanbul, 1971.
- Doğrul, Ömer Rıza; *Kur'an Nedir?* 2. Baskı, Ankara, 1967.
- Ersoy, Osman; *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara, 1959.
- Galland, Antoine; *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (Anılar)*, çev. Nahid Sırrı Örik, 1677-1673.
- Gerçek, Selim Nüzhet; *Türk Matbaacılığı*, I. İstanbul, 1939, I-II C., Ankara, 1949, 1973.
- Hamidullah, Muhammed; *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Mehmed Sait Mutlu ve Macit Yaşaroğlu, İstanbul, 1965.
- İslâm Ansiklopedisi, 1-12 C., İstanbul, 1950-1977.
- Keskioğlu, Osman; *Kur'an Tarihi*, İstanbul, 1953.
- Koçu, Reşat Ekrem; *İstanbul Ansiklopedisi*, I. Cilt, İstanbul.
- Koçu, Reşat Ekrem; *Osmanlı Tarihinin Panoraması*, İstanbul, 1964.
- Levent, Ağâh Sırrı; *Türk Edebiyatı Tarihi*, I. Cilt, Ankara, 1973.
- Hazaheri Ali; *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Doc. Dr. Bahriye Üçok, İstanbul, 1972.
- Meydan-Larousse. 1-12 C., İstanbul, 1969-1973.
- Mufassal Osmanlı Tarihi, 2-5 C., İstanbul, 1958.
- Marsigli, Graf; *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Teraakkisinden İnhitatu Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, çev. M. Kaymakam (Emekli Yarbay) Nazmi, Ankara, 1934.
- Pakalın, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3. Cilt, İstanbul, 1971-1972.
- Rasony, Lászlo; *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.
- Öcal, Orhan; *Kitabın Evrimi*, Ankara, 1971.
- Sevük, İsmail Hacıb, *Avrupa Edebiyatı ve Biz*, 1-2 C., İstanbul, 1940.
- Silâhtar Fındıklı Mehmet Ağa; *Nusretname*, sadeleştirilen İsmet Parmaksızoğlu, C. II, İstanbul, 1969.
- Şâr, Selâhaddin; *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1964.
- Taymas, Abdullah Battal; *Kazan Türkleri*, Ankara, 1966.
- Türk Ansiklopedisi, 5 ve 19. Cilt, İstanbul, 1951, 1971.
- Türk Kültürü, Aylık Dergi Koleksiyonları.
- Unat, Faik Reşit, *Hicri Tarihleri Miladî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, 4. Baskı, Ankara, 1974.

B — YABANCI KAYNAKLAR

- Bibliographie Universelle, 1-3 Paris, 1857.
- Brockhous Encyclopädie, Wiesbaden, 1966.
- Dictionnaire Générale de Biographie et d'histoire, 1-2, Paris, 1955.
- Dictionnaire des Biographies, 1-2, Paris, 1958.
- Durant Will, *The Story of Civilisation*, IV Vols. New-York, 1957.
- Enciclopedia Italiana, 25. C., Roma, 1949.
- Encyclopaedia Britannica, 1-24 U.S.A., 1969.
- Encyclopaedia of Religions and Ethics, C. 10, London, 1950.
- Galanté, Abraham, *Turcs et Juifs*, İstanbul, 1932.
- Geschichte der Arabischen Litterature, Carl Brockelmann, I, II Band, I, II, III Sup. Band, Leiden, 1937-1949.
- La Grande Encyclopédie, 23, C. Paris, 1960.
- Larousse du XXe Siècle, 1-6 Paris, 1966.
- Marsigli, Comte de, *L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman Ses Progrès et Sa Décadence*, La Haye, Amsterdam, 1732.
- Sarton, G. A.; *Introduction to the History of Science*, Vol. III/I, III/II, New-York, 1975.
- Sezgin, Fuat; *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I-V, Leiden, 1967-1975.
- The British Museum Catalogue of Printed Books, London, 1946.
- The Cambridge History of Islam*, Vol. 1-2, P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard, Lewis, Cambridge, 1970.
- Webster's Biographical Dictionary, U.S.A., 1972.